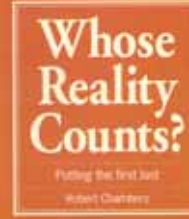

विकासमा तल्लो वर्गको भूमिका पीआरएको गुरु ग्रन्थ

हुज रियालिटी काउन्ट्स ?
पुटिड दि फर्स्ट लास्ट
लेखक : रोबर्ट च्याम्बर्स

समीक्षक : योगेन्द्र सुवेदी

२० औं शताब्दीको उत्तरार्द्धमा विश्वभर नै परिवर्तनले तीव्र गति लियो। परिवर्तनकै तीव्रताका कारण आउंदा दिन कस्ता हुन्छन् भन्ने अनुमान गर्न गाह्रो भयो। अहिले पनि अनिश्चितता र परिवर्तनको उचारचढावकीच व्यक्तिगत, पेशागत र संस्थागत क्षेत्रमा अनेक अनिश्चितता विश्वभर नै व्याप्त छन्।

ग्रामीण विकासका महान् चिन्तक प्राध्यापक रोबर्ट च्याम्बर्स (जन्म सन् १९३२) को पुस्तक 'पुटिड द लास्ट फर्स्ट' सन् १९८३ मा प्रकाशित भएको हो। नेपालीमा यसलाई 'अन्तिममा रहेकालाई प्राथमिकता' भनिन्छ। ग्रामीण विकास अध्येताहरूका लागि उक्त पुस्तक गीता नै मानिएको छ। हजारौं लेख/रचना र अध्ययन/अनुसन्धानमा उक्त पुस्तकका प्रसङ्गहरू उद्धृत गरिएको छ। पुस्तकले विश्वव्यापी चर्चा पाएपछि च्याम्बर्सको नाम संसारभरि नै फैलियो। धेरैले बधाई, शुभकामना र रचनात्मक सुझाव समेत दिए। त्यसबाट हौसिएर उनले सन् १९८७ मा अर्को पुस्तक 'हुज रियालिटीज काउन्ट्स ? पुटिड द फर्स्ट लास्ट' लेखे। उनले स्पष्ट भनेका छन्, पुटिड द लास्ट फर्स्ट भनेको निस्वार्थ भाव हो भने पुटिड द फर्स्ट लास्ट भनेको शक्ति विकेन्द्रीकरण हो। आर्थिक हिसाबले तल्लो तह र तप्कामा रहेका अति गरीब वर्गलाई प्राथमिकतामा राखेर विकास कार्यक्रम र योजना बनाउनुपर्छ। लेखकले आर्थिक र सामाजिक हैसियत नहुनेदेखि हुनेसम्मको पिरामिड बनाउँदा पहिलो पुस्तकमा तल्लो वर्गलाई माथि लगेर र माथिल्लो तहका धनीमानी र पहुँचवालालाई तल्लो तहमा लगेर समतामूलक समाज कसरी बनाउन सकिन्छ भनेर हेरे। यसका लागि उनले वैज्ञानिक र व्यावहारिक विधि बताए, त्यो हो पीआरए अर्थात् सहभागितामूलक ग्रामीण लेखाजोखा विधि। ग्रामीण विकासको अनुसन्धानमा महत्त्वपूर्ण औजार सावित भएको पीआरए (पार्टिसिपेटरी हरल अप्रेजल) विधि उनकै खोज हो।

इन्टरमिडियट टेक्नोलोजी पब्लिकेसनसद्वारा प्रकाशित पुटिड द फर्स्ट लास्ट रुण्डै ३०० पृष्ठको छ। दश खण्डमा विभाजित यस पुस्तकका प्रत्येक खण्डको प्रारम्भ विश्वका महान् व्यक्तिहरूको सूक्तिबाट भएको छ र खण्डको सारसंक्षेप पनि दिइएको छ। यस किताबको अर्को आकर्षण हस्तलिखित चित्र हुन्। लेखकले आफूले वस्तुहरूलाई जसरी देखे/बुझेका छन् त्यसरी नै अभिव्यक्ति दिने प्रयास गरेका छन्। यस किताबलाई च्याम्बर्सले यात्राको दोस्रो पाइला मानेका छन् र अझै धेरै यात्रा गर्न बाँकी रहेको कुरा भूमिकामा उल्लेख गरेका छन्। ग्रामीण क्षेत्रका वासिन्दामा भएको गरीबी र विकास सम्बन्धी विवेचनात्मक क्षमताबाट लेखक प्रभावित छन्। 'पीआरए' मा हरल (ग्रामीण) शब्दको प्रयोग ठीक नभएको लेखकको तर्क छ। उनी भन्छन्, यो पद्धति शहरी गरीब वस्तीहरूमा पनि

लागू गर्न सकिन्छ। पीआरएको सट्टा पीएलए (पार्टिसिपेटरी लर्निङ एण्ड एक्सन) अर्थात् सहभागितामूलक सिकाइ र कार्यान्वयन भन्ने शब्दावली आइसके पनि पीआरए नै धेरैले प्रयोग गर्ने गरेको हुनाले यहाँ पीआरए नै प्रयोग गरिएको कुरा उनी उल्लेख गर्छन्।

नयाँ उच्च धरातल

च्याम्बर्सले विकासको अवधारणालाई मानिसको क्षमता अनुसारको उच्च धरातलमा उभिएर हेर्नुपर्ने बताएका छन्। तल्लो वर्ग अगाडि बढ्ने कुरा उपल्लो वर्गकाको व्यवहार र सोचाइमा भरपर्छ। उनी भन्छन्, "तल्लो वर्गलाई ठाउँ दिन उपल्लो वर्गमा परिवर्तन आउन जरूरी छ।"

यसमा लेखकले तल्लो वर्गलाई निस्वार्थ भाव तथा उदारपनको माध्यमबाट माथिल्लो तहसम्म लगेर हेर्न सकिन्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन्। सशक्तिकरणलाई विकेन्द्रित गरेर (अर्थात् माथिल्लो तहमा रहेको वर्गलाई तल्लो तहमा लगेर समतामूलक बनाउन सकिन्छ भनेर आफ्ना दुवै पुस्तकमा पुष्ट्याई गरेका छन्। तर उपल्लो तहमा भएको शक्तिलाई विकेन्द्रित गर्ने काम सजिलो छैन। उनको भनाइ अनुसार कुनै वस्तुलाई सन्तुलनमा ल्याउन असन्तुलन आवश्यक हुन्छ अर्थात् असन्तुलनलाई ठीक ठाउँमा ल्याएपछि मात्र सन्तुलन कायम हुन्छ भने जस्तै गरीबलाई माथि पुऱ्याउन धनीको शक्ति खलबल्याउन जरूरी छ। पीआरएको अनुभव र दर्शन यसको अभिन्न अङ्ग हो।

यो पुस्तक अलि गहन नै छ। तर पुस्तकको अन्त्यमा उनले हरेक खण्डको एउटा लामै नोट तयार पारेर आफ्नो कुरा अरू प्रस्ट्याएका छन्। तर कतिका लागि उनको अङ्ग्रेजी भाषा सहज नहुन पनि सक्छ।

उनले बढ्दो जनसंख्याको चापले गर्दा पहाडी क्षेत्रमा कृषि जमीनको विस्तार भएको सन्दर्भमा या नेपालमा पीआरएको प्रयोग कसले, कहाँ, कसरी गरिरहेछ भन्ने जस्ता धेरै सन्दर्भमा नेपालको चर्चा गरेका छन्। उनी नेपालमा पीआरएको सुरुआत वीनरक इन्टरनेशनल नामक अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाबाट भारत हुँदै भित्रिएको मान्छन्।

पुस्तकमा च्याम्बर्सले पीआरएको व्याख्यासहित त्यसको महत्त्वमा प्रकाश पारेका छन्। उनी खासगरी विकास र अनुसन्धान कृषि, वन, वातावरण आदि क्षेत्रहरूमा यसको उपयोगिता अत्यधिक रहेको बताउँछन्। यो विधि सामान्यतया प्रश्नावली विधिद्वारा गरिने सर्भेक्षणको दृष्टि विकल्प सावित भएको छ। आजको बहुलवादको मान्यतामा सङ्घर्षको सामना गर्न व्यक्ति, पेशा र संस्थाको आ-आफ्नै

हिंडने मार्गहरू हुन्छन्। पीआरएले यी सबै कुराको समाधान त गर्दैन तर मार्गप्रशस्त भने गर्छ।

पीआरएको मूल मन्त्र नै हामीले अपनाउने नीति, व्यवहार र सम्बन्धमा परिवर्तन ल्याउनु हो। पीआरए कसरी गर्ने र यसको मूल मर्म के हो भन्नेबारे पुस्तकमा विस्तृत चर्चा गरिएको छ।

धेरैका लागि पीआरए तल्लो तहको महिला, सीमान्तकृत, गरीब र जोखिमयुक्त मानिसहरूका लागि सशक्तिकरण गर्ने एउटा माध्यम भएको छ। पीआरएभन्दा अगाडि सन् १९७० को अन्तिम दशकका ल्याइएको आरआरए (रापिड रुल अप्रेजल) बाट कसरी विस्तारै पीआरएको विकास भयो भन्ने कुरा पुस्तकमा विवेचना गरिएको छ। पीआरएमा बाहिरकाले हस्तक्षेप गर्दैनन् न कि उनीहरूलाई पढाउँछन्। बाहिरकाहरूले त केवल सहजकर्ताको मात्र भूमिका निर्वाह गर्छन्। उनीहरू सँगै बस्छन्, उनीहरूका कुरा सुन्छन् र उनीहरूबाटै सिक्छन् साथै समुदायलाई आफ्नो वास्तविकताबारे बोल्न अभिप्रेरित पनि गर्छ।

पेशागत संवेदनशीलता

व्यक्तिगत र पेशागत परिवर्तनका केही महत्त्वपूर्ण उपलब्धिहरूलाई विगतमा भएका गल्तीको समीक्षाद्वारा नापिन्छ। विकास गर्ने क्रममा गल्ती हुनु सामान्य हो र त्यसलाई सामान्य रूपमै लिनुपर्छ। कुनै गल्तीहरूले छिटो पाठ सिकाउँछन् भने कुनैले ढिलो। खाद्य सुरक्षा, विज्ञानप्रविधि, वातावरण र विकास आयोजना आदिमा विगतको अनुभवले धेरै गल्तीहरू भएको देखिए तापनि हामी विकास कार्यकर्ताहरू अझै पनि धेरै गल्ती गर्दछौं। विगतका गल्तीबाट पाठ सिक्दै पुनः गल्ती दोहोरिन नदिनु आजको चुनौती हो।

हाम्रो विचार, मूल्य, मान्यता, पद्धति र व्यवहारहरूले हाम्रो पेशागत जीवनमा गहिरो प्रभाव जमाएका हुन्छन्। पद, पैसा र शक्ति प्राप्त गर्ने माध्यम पनि व्यावसायिकता नै हो। सामान्य पेशाकर्मीका लागि गरीब जनताका वास्तविकता, खेती गर्ने तौरतरीका, जीविकोपार्जनका रणनीति आदिलाई बुझ्न र त्यसलाई सम्बोधन गर्न निकै गाह्रो हुन्छ। सामान्य पेशाकर्मीले उसको आफ्नै वास्तविकता सृजना गरी त्यसलाई अन्तर्निहित गरेको हुन्छ। सामान्य पेशाकर्मीको अरू जस्तो आर्थिक, सामाजिक र भौतिक साक्षा छनोटहरू गरेका छन् आफ्नै सीमा र परिधिभित्र रहेर काम गर्न सक्छन्।

वास्तविकताको बुझाइ

वास्तविकता बहुआयामिक तर थुप्रै साक्षा कुरा मिश्रत भएको हुन्छ भन्छन्, च्याम्बर्स। उनले वास्तविकताको अर्थ दुई तहमा व्याख्या गर्छन्। पहिलो भौतिक वास्तविकता जुन हामीभन्दा बाहिर हुन्छ अर्थात् बाहिरी दुनियाँको भौतिक वस्तुहरू। अर्को व्यक्तिगत वास्तविकता जो हामीभित्रै हुन्छन् हाम्रा बुझाइ, ज्ञान र विश्वासहरू।

गरीबको वास्तविकता स्थानीय तवरको, जटिल, विविधतायुक्त, गतिशील र भविष्यवाणी गर्न नसकिने किसिमको हुन्छ, उनीहरूका रोजाइ र मान्यता अन्य पेशाकर्मी र अलि हुने/खानेको भन्दा भिन्दै र विपरीत प्रकृतिका हुन्छन्। आफ्नो जटिलता स्थानीय तवरले नै प्रबन्ध गर्न सक्छन्, उनीहरू। तर तल्लो वर्गको उत्थानका लागि उपल्लो वर्गका मानिसको व्यवहार र सोचाइमा परिवर्तन आउनु भने जरूरी छ।

सहभागिता, सशक्तिकरण र आपसी सम्मानले गरीब र तल्लो वर्गका मानिसलाई आफ्नो व्यक्तिगत र सामूहिक वास्तविकता अभिव्यक्त गर्न सक्षम बनाउँछ। लेखकको भनाइमा तल्लो वर्गका

यसमा लेखकले तल्लो वर्गलाई निस्वार्थ भाव तथा उदारपनको माध्यमबाट माथिल्लो तहसम्म लगेर हेर्न सकिन्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन्। सशक्तिकरणलाई विकेन्द्रित गरेर (अर्थात् माथिल्लो तहमा रहेको वर्गलाई तल्लो तहमा लगेर समतामूलक बनाउन सकिन्छ भनेर आफ्ना दुवै पुस्तकमा पुस्त्याई गरेका छन्।

अनुभव र भोगाइ वास्तविक हुन्छन् र उपल्लो वर्गकाको अनुभव तल्लो वर्गको उत्थानका लागि त्यति उपयोगी हुन सक्दैनन्। आफ्नो घरको खानाको आपूर्ति कहाँ र कुन स्रोतबाट आउँछ भनेर ठम्याउन नसक्नेले अरूको घरको वास्तविकताको चित्रण गर्नु अनुपयुक्त हुन्छ भन्छन्, लेखक। तसर्थ तल्लो वर्गका मानिसहरूको प्राथमिकताले नै महत्त्व राख्छ। जस्तै आधारभूत आवश्यकता, खेती गर्ने तौरतरीका, घाँस/दाउराका कुरा, पशुपालन, वन विकास आदि कुराहरूमा निम्न वर्गका मानिसको विचार र मान्यता नै प्राथमिकता पाउनुपर्ने उनको तर्क छ।

शक्तिको मात

च्याम्बर्सले मानिसले प्रयोग गर्ने शक्तिबारे विवेचना गरेका छन्। शक्ति सक्षमता र असक्षमता दुवै हो, उनी भन्छन्। जो गर्न सक्छन् ती शक्तिवान् हुन्। खासगरी विकास निर्माणमा काम सम्पन्न गर्नका लागि शक्ति हुनु एउटा सम्पत्तिकै रूप हो। जो व्यक्तिहरू ठूला-ठूला पदमा पुगेका छन् तिनीहरूले आफूमा परिवर्तन ल्याउनका लागि शक्तिको राम्रो प्रयोग गरे।

गल्तीबाट पाठ सिक्छन् र सिकेका पाठले आफूमा शक्ति आउँछ। तर पहिले नै शक्ति सम्पन्न हुनु अयोग्यता वा अक्षमता हो भन्छन्, लेखक। पहिले नै शक्तिवान् व्यक्तिमा नयाँ ज्ञान सिक्ने क्षमता नहुन सक्छ र पछि गएर अयोग्य पनि हुनसक्ने लेखकको तर्क छ।

पीआरएको अनुभवले विकास, अनुसन्धान एवं खोजमा धेरै ज्ञान दिन सफल छ। यसले स्थानीय मानिसको मूल्याङ्कन, विवेचना एवं योजना तर्जुमा गर्ने क्षमतामा धेरै वृद्धि भएको छ। बाहिरियाहरू केवल सहजकर्ताका रूपमा रहने र समुदायले आफ्नो अनुभव चित्र, नक्शा वा अन्य उपयोगी विधिद्वारा व्यक्त गर्ने हुनाले यो विधि उपयोगी सावित भएको हो। खासगरी सामाजिक नक्शा, समयरेखा, आर्थिक स्थितिको पहिचान, सहभागितामूलक नक्शाङ्कन, गणना आदि सामग्रीको विषयमा वर्णन पाइन्छ। आरआरए र पीआरएको फाइदा/बेफाइदाका छुट्टाछुट्टै वर्णन गरेका छन्।

आफूले लेखेको पुस्तक अपूर्ण नै रहेको र गरीबी सम्बन्धी कतिपय प्रश्नको उत्तर दिन आफूलाई गाह्रो भएको कुरा उनले पुस्तकको भूमिकामा उल्लेख गरेका छन्। एकपटक विलियम जनसेनले बङ्गलादेशको गाउँमा गरीबहरूको लिखित अन्तर्वार्ता लिइरहँदा एउटा गरीबले प्रश्न गरेछ, “महोदय, गरीब मानिसको बारेमा तपाईंले यति धेरै के लेखिरहनुभएको छ? भगवान् आफैँ त गरीबलाई माया गर्दैनन् भने तपाईंको यो लेखाइले के सहयोग गर्ला?” च्याम्बर्सले यो अत्यन्त असहज प्रश्न हो जसको उत्तर म दिन सकिदैन भनेका छन्। उत्तर दिने काम उनले पाठकसामु नै छोडेका छन्।